

УДК 316.32:316.343 — 054.5:316.47

*Н. В. Сапрукіна,
к. е. н., докторант кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів,
Київський національний економічного університет імені Вадима Гетьмана, м. Київ*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

*N. Saprykina,
candidate of economic science, doctorant, accounting and economics faculties political economy department,
Kyiv National Economic University Vadym Hetman*

CIVIL SOCIETY IN THE MODERN SYSTEM OF SOCIAL AND ECONOMIC RELATIONS

Стаття з'ясовує економічну сутність поняття "громадянське суспільство" та розглядає його вплив на сучасний стан суспільно-економічних відносин. У роботі доведено, що громадянське суспільство є водночас і результатом, і особливим чинником суспільно-економічного розвитку у сучасних умовах. Аналізуючи низку теоретичних поглядів щодо громадянського суспільства, автор обґрунтовує необхідність включення даної категорії до постійного кола інтересів сучасної економічної теорії.

The article considers the economic essence of the civil society and analyzes its influence on the modern social and economic relations. The article argues that civil society is a result of the social and economic development and at the same time civil society is the special factor of that kind of development. The author analyzes some theoretical approaches to the civil society and proves a necessity of including the civil society theory to the main scope of interests of the modern economic science.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, самоорганізація, економічна теорія, суспільно-економічний розвиток.

Key words: civil society, state, self-organization, economic theory, social and economic development.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Економічна наука за своєю суттю справедливо вважається наукою суспільною, погляд якої спрямовано на специфічну сторону життя суспільства — економіку. Іншими словами, економічна наука досліджує, як суспільство господарює, виробляючи блага та задовольняючи свої потреби (у вітчизняній економічній традиції прийнято послуговуватися у цьому сенсі дуже влучним терміном "суспільне виробництво"). З часу становлення економічної науки, спочатку як політичної економії, об'єктом уваги економістів було саме суспільство, суспільне багатство, суспільне виробництво. Так, А. Сміт досліджував "багатство народів", "дійсне багатство суспільства", на що постійно вказує у своїй праці; Ж.-Б. Сей казав, що політична економія є "викладенням законів, що керують економією людських суспільств"; "суспільне виробництво", а також процес "усуспільнення виробництва" є центральними категоріями праць К. Маркса. Більш того, соціальна сутність і природа людини визнається не лише соціологами, а й видатними економістами, зокрема, М. Вебером, Т. Вебленом. У К. Поланьї знаходимо тезу про "незмінність людини як істоти соціальної" та твердження, що "економічна діяльність людини, як правило, цілком підпорядкована загальній системі її соціальних зв'язків" [7, с. 58]. Тобто людину, людську діяльність неможливо осмислити поза суспільством.

Однак у ХХ столітті відбулася доволі відчутна зміна у розумінні завдання, об'єкта та предмета економічних досліджень. Економіка набуває рис прагматичності, стає наукою прикладною, втрачає зв'язок із суспільною філософією своїх попередників і від пошуків глибинної сутності категорій, процесів і явищ переходить до вироблення практичних порад суб'єктам господарювання щодо того, яким чином їм вибудовувати оптимальну лінію поведінки на конкурентному ринку.

Цей стан речей в економічній науці ознаменувався появою відомого принципу методологічного індивідуалізму, а також поширенням явища під назвою "економічний імперіалізм". Тобто у центрі уваги економістів опинилася людина, уся внутрішня мотивація якої легко пояснювалась з позицій економічної раціональності, з позицій ринкового обміну.

З іншого боку, економічною теорією визнавалося, що індивіди, як і ринки, не є всесильними і абсолютно ефективними у своїх діях, саме тому інший полюс прийняття економічних рішень було представлено державою, яка вершить правосуддя, здійснює економічну політику та надає інші необхідні суспільні блага.

Відповідно, для переважної більшості економістів довгий час вважалося цілком природним виділення у складі національних економік двох секторів — приватного (тут і далі курсив наш — Н. С.), представленого бізнесом і домогосподарствами, і державного, представ-

леного урядовими структурами, — які активно взаємодіють між собою, мають кожен свої специфічні функції і завдання. Пригадати хоча б відому схему кругообігу товарів і ресурсів, яку можна знайти чи не у кожному підручнику з економічної теорії.

Та чи насправді все відбувається саме так? І чи не дивним є те, що серед багатьох визначень предмета економічної теорії як суспільної науки саме суспільство відсутнє?¹ Цю ситуацію у економічній науці гарно ілюструє прислів'я: "За деревами лісу не видно". Чому так сталося? Загалом це легко пояснити. Оскільки економічна теорія є певним відображенням дійсності, то й пояснює і досліджує вона те, що на поверхні. З точки зору соціальних контактів суспільство першої половини ХХ століття, коли й відбувалося основне становлення сучасного мейнстріму в економічній науці, не відрізнялося значною інтенсивністю та поширеністю цих контактів та зв'язків і тому центрами прийняття економічних рішень були такі одиниці, як індивід, фірма чи держава, їхня поведінка, відповідно, й становила головний інтерес для економічної теорії.

Проте поширення у ХХ столітті таких соціально-економічних прав, як право на створення профспілок, на ведення колективних переговорів з роботодавцями, становлення і розвиток держави загального добробуту призвели до початку абсолютно нового етапу у процесі формування і розвитку суспільної свідомості і, як наслідок, до вищого рівня суспільної інтеграції. Крім того, бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій другої половини ХХ століття призвів до зламу у свідомості багатьох учених і подарував науці такі поняття, як "соціальна мережа", "мережеве суспільство", "соціальний капітал", "соціальна інженерія" тощо. Це знайшло своє відображення у численних знаменитих працях таких постатей, як Дж. Гелбрейт, М. Кастельс, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Р. Патнем тощо. У цих працях індивід досліджується у специфічному середовищі, особливості функціонування якого полягає у високій мірі взаємозалежності окремих індивідів один від одного, яка, у свою чергу, ґрунтується на довірі і, таким чином, сприяє утворенню соціальних груп чи мереж, які діють, керуючись специфічною формою інтересу — груповим чи суспільним — і утворюють ще один особливий сектор поруч із приватним та державним — суспільний чи громадський, а також ще один особливий вид суб'єкта діяльності, зокрема й економічної, який у літературі останніх років досліджується під назвою "громадянське суспільство" і до якого нині все більше зростає науковий інтерес.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою даної статті є стисло розглянути основи поняття "громадянське суспільство"; з'ясувати, яку роль відіграє даний суб'єкт у економічній теорії та практиці сучасності, і продемонструвати, що дане поняття має пряме відношення до сучасної економічної теорії.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Парадоксально, але проблема громадянського суспільства на сьогодні вважається новою у економічній науці. Хоча саме по собі поняття "громадянське суспільство" існує дуже довгий час, має понад тисячолітню історію і зустрічається у працях знаних економістів та суспільствознавців.

Перші згадки про громадянське суспільство зустрічаються у Аристотеля, який називав його *politike koinonia* — політична спільнота. Калькою цього терміну в латинській мові став вираз "*societas civilis*", який

власне й прийнято перекладати й розуміти як громадянське суспільство, і яке у Аристотеля служило ознакою полісу [4, с.132].

Хоча своїм корінням поняття "громадянське суспільство" сягає античності, його теоретичне розкриття і практичне застосування повною мірою відноситься до періоду, коли, починаючи з ХVIII століття, знаходимо його у працях мислителів Нового часу, зокрема, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка, Т. Гоббса, А.Фергюсона і далі у Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля; в рамках класичної політичної економії у А. Сміта, Д. С. Мілля, окремі положення є також і у К. Маркса, значної уваги йому приділили М. Вебер, Д. Норт, Дж. Б'юкенен, Й. Шумпетер, К. Поланьї тощо.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Якщо і у Аристотеля, і в епохи античності та середньовіччя поняття "держава" і "суспільство" в цілому ототожнювалися, то у ХVIII столітті у вищезгаданих мислителів поняття "суспільство" набуває нового значення, відмінного від поняття "держава", та починає виражати відокремлення публічного (приватного, ринкового) від державного; державі відводиться мінімальна роль, вона лише забезпечує правові рамки захисту життя, свободи і власності громадян².

Проте, незважаючи на давню історію поняття "громадянське суспільство", більшість дослідників нині сходиться на тому, що єдиної систематичної теорії громадянського суспільства поки не існує. Причому її не існує ні у соціологічній, ні у політичній, ні у економічній науці. Переважна частина досліджень, які ведуться у даній царині, здійснюються або політологами, які даний тип суспільства, як правило, ідентифікують із державним устроєм демократичного типу, що захищає основні права та свободи особистості, завдяки чому суспільство набуває властивостей цивілізованого чи громадянського; або соціологами, котрі розглядають громадянське суспільство як сукупність численних форм соціальних зв'язків, незалежних від державних структур [5, с. 156]. Однак єдиного визначення сутності громадянського суспільства, розуміння його функцій та складових не існує. У літературі знаходимо різноманітні трактування даного поняття, а також окремих його сторін.

Так, Дж. А. Коен і Е. Арато під громадянським суспільством розуміють сферу соціальної інтеракції між економікою і державою, яка складається, у першу чергу, із сфер найближчого спілкування (зокрема, сім'ї), об'єднань (зокрема, добровільних), соціальних рухів і різноманітних форм публічної комунікації [4, с. 7]. Д. Дж. Грін додає, що таке суспільство — це сфера "дій спільно", які здійснюються добровільно і у той же час визначаються почуттям обов'язку щодо інших людей і соціальної системи, на яку спирається свобода [2, с. 19].

Згідно з Д. Нортом громадянське суспільство включає в себе широкий спектр незалежних від держави організацій [6, с. 207].

За Ф. Шамхаловим, даний тип суспільства являє собою систему забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передачі їх цінностей з покоління в покоління. Це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, до завдань яких належить забезпечення умов для самореалізації окремих індивідів і колективів, задоволення приватних індивідуальних чи колективних інтересів і потреб [11, с. 41].

Ю.Г. Павленко виділяє у складі сучасного погляду на громадянське суспільство організаційну та комунікаційну сторони. З організаційної точки зору грома-

¹ Переважно у економічній теорії мейнстріму предметом вивчення вважається поведінка людини в умовах обмежених ресурсів, у вітчизняній традиції вивчення економічної теорії предмет дослідження зазвичай визначають як відносини між людьми у процесі виробництва та використання благ.

² Хоча, як зазначають Дж. Коен і Е. Арато, ототожнення держави і громадянського суспільства зберігається подекуди в англо-американській літературі аж до наших днів [4, с. 136].

дянське суспільство розглядається як певний тип організації чи самоорганізації, що існує завдяки наявним формальним та неформальним інститутам, процедурам та відносинам, до складу яких входять, по-перше, гарантовані конституцією громадянські права і свободи, включаючи свободу підприємницької діяльності; по-друге, так званий публічний простір, де громадяни можуть впливати на державу і де формується суспільна думка; і, по-третє, мережі добровільних об'єднань, спілок, організацій, які виконують різноманітні соціальні функції, наприклад, освітні. До комунікаційного аспекту громадянського суспільства Ю.Г. Павленко відносить соціальні відносини і форми комунікації між громадянами, які утворюють так званий соціальний простір [3, с. 375—376].

Цікаво, що, розглядаючи громадянське суспільство, як політологи, так і соціологи намагаються представити його відокремленим і від держави, і від економіки. Т. Парсонс навіть вводить поняття "соціетальне суспільство" чи "соціетальна сфера", яка є відмінною від економіки, від державного устрою і навіть від культурної сфери [4, с. 180].

У економічній літературі дане питання не розглядається настільки активно, наскільки сьогодні того вимагає реальна ситуація. За словами Ф. Фукуями, "хоча господарська діяльність нерозривно пов'язана із соціальними і політичними процесами, існує хибна тенденція, яка захоплюється сучасною економічною думкою, і за якою економіка розглядається як самостійна сфера, керована своїми особливими законами і відокремлена від інших сторін життя соціуму. У такому світлі економіка постає деяким ізольованим простором, у якому люди збираються разом лише для того, щоб задовольнити егоїстичні потреби і бажання, а вже потім повернутися до свого "справжнього" життя у суспільстві. Але насправді це не так, оскільки у будь-якому сучасному суспільстві економіка являє собою одну з найбільш базових і постійно змінюваних сфер людського спілкування" [10, с. 19].

Таким чином, очевидно є необхідність введення до економічного аналізу категорії "громадянське суспільство", яку важливо відрізнити від суспільства "взагалі". На наш погляд, громадянське суспільство являє собою форму суспільного розвитку, яка виникає у особливих умовах і характеризується низкою ознак. До цих ознак можна віднести, по-перше, високу схильність до самоорганізації з метою досягнення певних цілей, що призводить до утворення великої кількості добровільних громадських (недержавних) об'єднань; по-друге, високу інтенсивність соціальної комунікації, яка обумовлена першою ознакою, і у той же час продукує значний обсяг соціального капіталу і є джерелом високого рівня суспільної відповідальності. Умовою необхідною і достатньою для формування такого виду суспільства є свобода в широкому розумінні даного поняття, яке включає свободу особисту, свободу політичну, свободу інтелектуальну, свободу підприємництва.

Саме тому, на наш погляд, особливо у сучасних умовах інтенсифікації інформаційних потоків та розширення доступу до них майже для усіх соціальних груп завдяки посиленню комунікаційних зв'язків, можливо і необхідно представити загальну конфігурацію соціально-економічної структури суспільства у вигляді тричленної моделі діалектичного взаємозв'язку, взаємопроникнення та взаємозалежності виду: "суспільство — економіка — держава".

Слід зазначити, що ряд учених-соціологів та політологів, зокрема вже згаданий Т. Парсонс, А. Грамши тощо, намагалися сформулювати схоже бачення соціальної структури. Однак, якщо Парсонс бачив загрозу громадянському суспільству як з боку держави, так і з боку капіталістичної економіки [4, с. 190], то Грамши, із свого боку, припускав витіснення державного контролю із суспільного життя і подальше відмирання держави [4, с. 218].

У нашому розумінні даної моделі усі її компоненти є одночасно і відносно автономними, і у той же час значною мірою залежними від стану розвитку, траєкторії руху інших елементів, що, відповідно, вказує на те, що даний вид зв'язку являє собою органічну єдність, стійку систему, в рамках якої і відбувається соціально-економічний розвиток суспільства. На різних етапах історичного розвитку може спостерігатися домінування одного із елементів системи. Так, у період становлення ринкової економіки домінуючим типом відносин були економічні відносини із переважанням приватного економічного інтересу; а, наприклад, друга половина ХХ століття у Європі характеризується посиленням впливу держави на суспільно-економічні процеси.

Сьогодні у даній системі чільне місце займає саме громадянське суспільство, воно ж об'єктивно посилює свою позицію і роль у суспільно-економічному розвитку. Це пояснюється і вищезгаданими процесами, які обумовлені науково-технічним прогресом, і також процесами, які відбуваються всередині самого суспільства і які призводять до "визрівання" саме громадянського суспільства в рамках суспільства взагалі. Цими внутрішніми процесами, які, наголосимо, неможливі за відсутності свободи, є зростання рівня особистої освіченості, мобільності та відповідальності, які в сукупності породжують усвідомлення індивідом власної причетності до формування середовища його перебування, усвідомлення потреби удосконалення цього середовища шляхом кооперування із подібними індивідами через неможливість реалізації такої мети поодиноки, що у свою чергу сприяє підвищенню рівня довіри у даній спільноті і, як наслідок, збільшує ефективність суспільної взаємодії.

Будучи суспільством з високим ступенем самоорганізації та з високою ефективністю внутрішньої комунікації, громадянське суспільство здатне у стислі терміни мобілізуватися для реалізації цілей та завдань власного розвитку. Досягнення цих цілей неможливе поза згаданою тричленною моделлю зв'язків. Причому виключно за умови взаємодії усіх її ланок досягається такий баланс, який здатний забезпечити гармонійний розвиток усіх елементів системи і виводити згаданий трикутник взаємозв'язків виду: "суспільство — економіка — держава", на систему взаємозв'язків виду: "громадянське суспільство — ринкова економіка — правова держава". І що особливо важливо, саме громадянське суспільство є ключовим чинником такої трансформації, оскільки є найбільш ефективним з точки зору виявлення і вирішення насамперед соціальних проблем.

На перший погляд, зовні цілі держави, економіки і суспільства не збігаються, більш того, вони у певних випадках суттєво суперечать одне одному. Наприклад, головною метою індивідуального підприємця є максимізація прибутку, тобто реалізація приватного інтересу у чистому вигляді; щодо держави, то головною її метою є забезпечення соціально-політичної та економічної стабільності, тут маємо справу із яскраво вираженим суспільним інтересом. У даному випадку за наявності очевидних суперечностей саме громадянське суспільство, будучи і для економіки, і для держави середовищем існування і функціонування, сприяє гармонізації відносин між приватним бізнесом і державною політикою, визначаючи оптимальну структуру суспільних потреб і сприяючи взаємній реалізації інтересів усіх трьох сторін.

Як було уже зазначено, відносини між громадянським суспільством, економікою і державою є відносинами взаємного впливу, залежності і проникнення. Відносини у кожній парі суб'єктів (суспільство — економіка, суспільство — держава, економіка — держава) є водночас і економічними, і соціальними, і правовими. Кожен елемент даної тричленною моделі функціонує і розвивається під впливом численних і економічних, і державних, і суспільних регуляторів. Однак ключовим моментом є те, що характер цих регуляторів визначається якістю громадянського суспільства у конкретній країні. Саме якістю, розви-

неність громадянського суспільства і його інститутів багато в чому визначають рівень розвитку економічних відносин і зрештою ефективність економіки в цілому.

Хоча з іншого боку, як зауважує Ю. Павленко, високі стандарти у таких економічних параметрах, як мінімальний рівень доходів у суспільстві; доступність освіти, медичних послуг, досягнень культури; показники розподілу доходів населення; дієвість антимонопольної політики; захист інтересів споживача, дрібного і середнього підприємця і працівника в цілому, у свою чергу значною мірою визначають якість громадянського суспільства [3, с. 363].

Важливою рисою сьогодення також є відчутний перерозподіл влади як економічної, так і політичної. Якщо зміщення центрів влади від політичних акторів (держави, уряди) до економічних (великий бізнес, мультинаціональні корпорації) відбувалось загалом ще з початку і особливо з середини ХХ століття, то сьогодні ми стаємо свідками того, як значного політичного і економічного впливу набувають такі інститути громадянського суспільства, як різного роду добровільні неурядові та некомерційні організації громадян. "Багата та різноманітна мережа груп і організацій контролює як дії уряду, так і умови, у яких індивідуальні цінності — терпимість, співчуття, громадянськість — можуть бути виховані" [6, с. 48]. У своїй останній праці "Насилля і соціальні порядки" Д. Норт у співавторстві із Дж. Уоллісом та Б. Вайнгамом, досліджуючи логіку суспільного руху у напрямі соціально-економічної моделі, яку він називає "соціальним порядком відкритого доступу", і яка ґрунтується на засадах економічного розвитку і демократії, менше страждає від негативного зростання, характеризується верховенством права, захистом прав власності, справедливостю та рівністю, наполягає на тому, що неодмінною рисою такої моделі є "сильне і динамічне громадянське суспільство з великим числом організацій" [6, с. 54].

ВИСНОВОК

У ХІХ столітті "Рікардо і Гегель, рухаючись з протилежних сторін, відкрили існування суспільства, яке не підкоряється законам держави, а, навпаки, підкорює її власним законам" — це теза К. Поланьї висловлена у 1944 році у праці "Велика трансформація" [7, с. 127]. І суспільний розвиток другої половини ХХ століття яскраво свідчить, що економічній науці слід в черговий раз відкрити для себе суспільство. Але не суспільство взагалі, а як історичний феномен під назвою громадянське суспільство, яке формується під впливом як внутрішніх умов, так і зовнішніх чинників, і здатне чинити вражаючий вплив на суспільно-економічний розвиток в цілому. Загалом, підсумовуючи, можна стверджувати, що, дійсно, теорія громадянського суспільства, особливо у економічній науці, вимагає більш глибоких досліджень. Сьгоднішній стан цієї теорії пояснюється очевидними методологічними проблемами, які на сьогодні ще не подолано, оскільки "мови" економістів, соціологів та політологів, їхні методології значною мірою відрізняються, а як підкреслював Д. Норт, "усяке пояснення масштабних суспільних змін містить у собі елементи економічної теорії, політології і теорії соціальної поведінки" [6, с. 32]. Теорія громадянського суспільства вимагає комплексного міждисциплінарного підходу, з урахуванням досягнень як економічної теорії, так соціології та політології.

Література:

1. Гражданское общество: истоки и современность / Науч. ред. проф. И.И. Кальной, доц. И.Н. Лопушанский. 2-е изд., доп. — СПб.: Изд-во "Юридический центр Пресс", 2002. — 296 с.
2. Грин Д., Дж. Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства / Пер. с англ. — М.: Новое издательство, 2009. — 220 с.
3. Научные доклады института экономики РАН [Текст]: в 4 т. / Рос. акад. наук, Ин-т экон. РАН; под общ.

ред. А. Я. Рубинштейна. — М.: Экономика. — (Библиотека Новой экономической ассоциации). Т. 3: Институты современной экономики / отв. ред. С.Н. Сильвестров. — 2010. — 428 с.

4. Коэн Д., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. / Общ. ред. И.И. Мюрберг. — М.: Издательство "Весь Мир", 2003. — 784 с.
5. Проблема эффективности в XXI веке: экономика США [Текст]: [монография] / Ин-т мировой экон. и междунар. отношений РАН; [отв. ред. В.И. Марцинкевич]. — М.: Наука, 2006. — 389 с.
6. Норт Д., Уоллис Д., Вайнгам Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества [Текст] / пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. — М.: Изд. Института Гайдара, 2011. — 480 с.
7. Полань К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А.А. Васильева, С.Е. Федорова и А.П. Шурбелева. Под общ. ред. С.Е. Федорова. — СПб.: Алетейя, 2002. — 320 с.
8. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст] / А. Смит; Вступ. ст. и коммент. В. С. Афанасьева. — М.: Соцэкгиз, 1962. — 684 с.
9. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Пер. с англ. Под ред. М. А. Абрамова. — М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. — 392 с.
10. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. — М.: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. — 730 с.
11. Шамхалов Ф. Основы теории государственного управления: учебник для вузов / Феликс Шамхалов. — М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2003. — 518 с.

References:

1. Grazhdanskoje obschestvo: istoki i sovremennost (2002), [Civil society: origins and modernity], 2nd ed, Izdatelstvo "Juridicheskij centr Press", St. Petersburg, Russia.
2. Grene, D. G. (2009), Vozvraschenie v grazhdanskoje obschestvo [Back to the civil society], Novoje izdatelstvo, Moscow, Russia.
3. Nauchnye doklady Instituta ekonomiki RAN v 4 t. Tom. III. Instituty sovremennoj ekonomiki. (2010), [Scientific reports of The institute of economy of RAN. Vol. III The institutions of the modern economy], Izdatelstvo "Ekonomika", Moscow, Russia.
4. Cohen, D. L. Arato, A. (2003), Grazhdanskoje obschestvo i politicheskaja teorija [Civil society and political theory], Izdatelstvo "Ves Mir", Moscow, Russia.
5. Marcynkevich, V. I. (2006), Problema effektivnosti v XXI veke: ekonomika SShA [Problem of efficiency in XXI century: economy of the USA], Nauka, Moscow, Russia.
6. North, D. C. Wallis, J. J. Weingast, B.R. (2011), Nasilie i socialnyje poriadki. Konceptualnyje ramki dlja interpretacii pismennoj istorii chelovechestva [Violence and social orders. A conceptual framework for interpreting recorded human history], Izdatelstvo Instituta Gaidara, Moscow, Russia.
7. Polanyi, K. (2002), Velikaja transformacija: politicheskije i ekonomicheskije istoki nashego vremeni [The great transformation: the political and economic origins of our time], Aletheia, St. Petersburg, Russia.
8. Smith, A. (1962), Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov [An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations], Socekiz, Moscow, Russia.
9. Ferguson, A. (2000), Opyt istorii grazhdanskogo obschestva [An essay on the history of civil society], Rossijskaja politicheskaja enciklopedija, Moscow, Russia.
10. Fukuyama, F. (2004), Doverije: socialnyje dobrodeteli i put k procvetaniju [Trust: the social virtues and the creation of prosperity], Izdatelstvo AST, Moscow, Russia.
11. Shamkhalov, F. (2003), Osnovy teorii gosudarstvennogo upravlenija [Basic theory of state governance], Izdatelstvo Ekonomika, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2014 р.